

CZU: 94(470)"16/18"

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3985016>**RUSIA ÎNTRE MEDIEVAL ȘI MODERN****Problema genezei capitalismului****(mijlocul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea) (II)***Valentin TOMULEȚ**Universitatea de Stat din Moldova*

În partea a doua a studiului¹ autorul pune în discuție schimbările care au intervenit în structura socială a societății ruse, caracterizează procesul constituirii burgheziei și acumulării inițiale sau primitive a capitalului, analizează discuțiile duse pe parcursul anilor în istoriografia occidentală și americană privind modelele de trecere de la medieval la modern, procesul de formare a pieței naționale ruse și procesul controversat și de durată de formare a relațiilor capitaliste în diferite sfere economice ale Rusiei.

Autorul constată că între perioada de dispariție a sistemului economic vechi – cel feudal-iobăgist (medieval) și de statornicire a celui nou (modern/capitalist) există o perioadă de trecere, durata și caracterul căreia depind, în fiecare țară, de diferiți factori și condiții concret-istorice. În perioada de trecere ambele sisteme nu sunt *pure, curate*, specifice formelor mature/clasice: **a)** sistemul medieval în dispariție pierde din trăsăturile specifice perioadei clasice, **b)** iar capitalismului în proces de constituire nu-i sunt specifice formele capitalismului matur.

Cercetările de ultimă oră efectuate în Rusia atestă că formarea modelului capitalismului rus a fost influențată de formele tardive ale relațiilor feudale, care nu doar au contribuit la statornicirea relațiilor capitaliste în perioada de până la reforma agrară (1861), dar au pus și bazele instituționale ale sistemului economic al Rusiei contemporane.

Cuvinte-cheie: *Rusia, medieval, modern, capitalism, manufactură, piață națională, capital, burghezie.*

RUSSIA BETWEEN THE MEDIEVAL AND THE MODERN TIMES**The problem of the genesis of capitalism (mid-17th century - early 19th century) (II)**

In the second part of the study¹, the author discusses the changes that have taken place in the social structure of the Russian society, characterizes the process of constituting of the bourgeoisie and the initial or primitive accumulation of capital, and the discussions in Western and American historiography on the models of transition from the medieval to modern times. Also the process of forming of the Russian national market and the discussions carried out over the years on this issue, and the controversial and lasting process of the genesis of capitalist relations in different economic spheres of Russia is scrutinized.

The author ascertains that between the period of disappearance of the fading feudal-serfdom (medieval) economic system – and the new (modern/capitalist) period, there is a period of transition, the duration and character of which depends, in each country, on different factors and concrete-historical conditions. During the transition period, both systems are not pure, clean, and specific to the mature/classical forms: a. the disappearing medieval system loses from the specific features of the classical period, b. and the capitalism in the process of establishment doesn't comprise the specific forms of the mature capitalism.

Recent research in Russia shows that the formation of the Russian capitalism model was influenced by the late forms of feudal relations, which contributed not only to the establishment of capitalist relations during the period until the agrarian reform (1861), but also laid the institutional basis of the economic system of the contemporary Russia.

Keywords: *Russia, medieval, modern, capitalism, manufacturing, national market, capital, bourgeoisie.*

3. Schimbări în structura socială

Pentru a înțelege schimbările structurale care s-au produs în cadrul societății ruse în secolele XVII-XVIII, iar în țările din Vestul Europei cu un secol mai devreme, urmează să constatăm că perioada respectivă este numită *perioada modernă timpurie*. Trăsăturile sale distincte au fost trasate destul de explicit de istoricul german Rudolf Vierhaus: „[...] persistența unui peisaj dominat de agricultură și de viața rurală, cu unele regiuni meșteșugărești și cu o lentă îndesire a rețelei de orașe și căi de comunicație; un mod de viață determinat

¹ Partea întâi a studiului *a se vedea*: Valentin Tomuleț. Rusia între medieval și modern. Problema genezei capitalismului (mijlocul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea) I. În: *Studia Universitatis Moldaviae*, 2019, nr.10(130), p.149-162. ISSN 1811-2668

de hrana limitată, recolte ratate, epidemii și războaie; dominația socială a proprietății funciare, dominația politică a nobilimii, ascensiunea economică a unor părți ale burgheziei urbane și ascensiunea profesională a elitelor burgheze funcționale; afirmarea suveranității statale față de exterior și a monopolului exercitării violenței în interior în cazul statelor monarhice, care însă, chiar și atunci când reușesc să limiteze puterea politică a stărilor privilegiate, îngăduie păstrarea drepturilor speciale și a instituțiilor regionale și de stări, menținând astfel armătura societății privilegiilor de stări; raportul dintre orientarea spirituală și cea lumească este determinat de Biserica de stat, formarea confesiunilor și a sectelor, tensiunea dintre disciplina ecleziastică și pioșenia populară, monopolul educațional al Bisericii, critica științifică și mișcările de reformă în interiorul Bisericii; expansiunea transoceanică a puterilor europene, geneza comerțului mondial și a unor conflicte militare globale, formarea diplomației internaționale, a unui drept codificat al popoarelor și a unui practicat *ius publicum europaeum*; înflorirea științei moderne, a criticii filosofice, istorice și literare, și a teoriilor rațiunii de stat; crescândă alfabetizare și apariția spațiului public de comunicare" [1]. Cercetătorul român Bogdan Murgescu constată că alături de aceste caracteristici „din punctul de vedere al istoriei economice, ar trebui neapărat amintite sporirea ponderii schimburilor în raport cu autoconsumul, afirmarea unui set de instituții specifice economiei de piață, precum și lenta, dar totuși reala creștere a stocului de bunuri economice durabile pe cap de locuitor" [2]. Marea majoritate din aceste caracteristici le vom regăsi caracterizând schimbările ce vor interveni în viața economică și structura socială a Rusiei în această perioadă de timp.

Schimbările din viața economică a Rusiei, desăvârșirea procesului de formare a dreptului de iobăgie, răspândirea relațiilor marfă-bani, iar pe baza lor și a genezei capitalismului, contribuiau nu doar la modificarea vechilor structuri sociale, ci și la apariția unor categorii sociale care ieșeau din cadrul structurilor sociale medievale. În pofida acestui fapt, pentru perioada cronologică examinată, categoriile de bază în Rusia erau **feudalii** și **țărăanii**. O situație intermediară ocupau orășenii – **negustorii** și **micii meseriași** care, pe parcursul acestei perioade, nu s-au format în noua clasă a burgheziei.

În sec. al XVII-lea exista o ierarhie destul de complicată a diferitor „ranguri” din care era alcătuită clasa feudalilor. *Boierii, ocolnicii, stolnicii, streapcii*, alături de *dvoreni de dumă* și *dvorenimea moscovită*, alcătuiau *pătura superioară* a feudalilor laici. Treapta inferioară a celor „*slujitori după origine*” o constituiau *dvorenimea provincială* și *copiii de boieri*. Pătura „slujitoare” era mai largă decât cea a feudalilor, deoarece ea includea și slujitorii: *cazacia, streljiții, pușcașii etc.*

Situația dominantă și privilegiată a dvorenimii a fost fixată în Codul de legi *Sobornoe Ulojenie* din 1649 și confirmată prin ucazul din 18 februarie 1762 [3].

Însă, ierarhia socială din cadrul clasei dominante nu rămâne neschimbată. În urma reformei lui Petru I, sistemul „rangurilor” se transformă într-o organizație cu mult mai stabilă, în baza consolidării boierimii și dvorenimii într-o stare socială unitară. De fapt, *Tabelul rangurilor*, instituit de Petru cel Mare, a avut rolul de a înlocui statutul familial cu meritul apreciat prin educație, realizări și experiență, ca principal criteriu al promovării. Iar scopul Țarului nu a fost de a submina elita existentă, ci de a o revitaliza prin pregătire, exemplu străin și experiență în muncă [4]. Sistemul de vasalitate feudală este lichidat, iar dvorenimea a fost nevoită să încadreze în rândurile sale feudalii și aristocrația feudalizată de pe teritoriile anexate în sec. al XVII-lea – începutul sec. al XIX-lea. O anumită evoluție suportă și dreptul de imunitate al feudalilor, îndeosebi se reduc drepturile feudalilor în comerț, fără plata taxei vamale etc. Apar, cei drept mai mult la periferii, țărani care își administrau gospodăria individual, numiți în popor *chiaburi*, fiind în opoziție cu obștile sătești patriarhale. Începe să se formeze categoria „liberilor”, care nu erau legați cu nimic de feudal, numiți oameni hoinari, mulți dintre care se vor încadra în rândurile căzăcimii. Însă, cum constată istoricul G.G. Popov, reformele lui Petru cel Mare au întrerupt procesul spontan de trecere a societății ruse de la medieval la modern, au înăsprit divizarea societății în stări sociale și au pus în mișcare mecanismul de introducere în țară a capitalismului de stat, sau, mai corect spus, a pseudo-capitalismului, unde întreprinzătorul este inclus în sistemul de relații putere-proprietate [5].

În același timp, în sec. al XVIII-lea dvorenimea obține dreptul de monopol asupra pământului și țăranilor iobagi, asupra tuturor bogățiilor naturale, pădurilor și apelor, dreptul de a fabrica băuturi spirtoase etc. Dvorenii au fost scutiți de capitație și de orice alte impozite și plăți, de încartuirea militarilor, de întreținerea drumurilor, precum și de alte prestații.

La sfârșitul sec. al XVIII-lea, dvorenii constituiau circa 1% din populația țării. Drepturile dvorenilor au fost fixate în hrisovul de danie din 1785, care a definitivat procesul de legalizare a regimului feudal-iobăgist, bazat

pe stări sociale. Astfel, prin *Hrisovul despre drepturile, libertățile și privilegiile dvorenimii*, acordat acestei stări sociale la 21 aprilie 1785 [6] de împărăteasa Ecaterina a II-a, noblețea devine o distincție ereditară rezultată din calitățile și virtuțile unor oameni remarcabili din trecut [7], iar nobilimea rusă² a obținut un șir de privilegii: drepturi personale (apărarea integrității corporale, dreptul la deținerea blazoanelor proprii etc.); drepturi la proprietate (dreptul la deținerea proprietăți funciare și a țăranilor șerbi, scutirea de toate taxele și impozitele, dreptul de a se ocupa cu activitatea industrială și comercială, dreptul la crearea unui organ al nobilimii – Adunarea Nobilimii) [9] etc.

Aceste reforme reflectă dependența dvorenimii de putere, de împărat, criteriul principal al nobleței în Imperiul Rus fiind serviciul exercitat cu credință față de administrația țaristă. După cum afirma nobilul basarabean D.C. Moruzi, „[...] baza aristocrației, pătura conducătoare a popoarelor, nu era, ca în alte țări, nașterea, ci serviciile aduse Imperiului. Orice treaptă socială putea ajunge la noblețe, servind pe Țar; iar nobilul, oricât de veche i-ar fi fost originea, de nu intra personal în serviciul Statului, pierdea titlurile și privilegiile sale” [10]. Interesul major al administrației imperiale pentru dvorenime, conform opiniei cercetătoarei Antoneta Olteanu, se explică prin faptul că „aceasta (dvorenimea – V.T.) era principalul susținător al Imperiului, ea domina la Curte și în cancelarii, la popotele regimentelor, în saloane și săli de bal, la teatru și în sălile de conferințe, purtând hainele Imperiului și vorbind limba acestuia” [11].

Funcția administrației de stat devine tot mai mult prerogativa acelei stări ce avea o genealogie socială cu mult mai largă decât dvorenimea. *Birocrația* în formare capătă o importanță tot mai mare în viața țării. Îndeplinind rolul de instrument al politicii nobiliare, birocrația se stratifică în același timp de la o pătură dominantă, obținând trăsături ale unei grupe sociale ce beneficiază de o anumită independență. E vorba nu atât de elitele aristocratice, strâns legate de sistemul politic, cât de pătura obișnuită a slujitorilor instituțiilor de stat – *diccii, uricarii și conțopiștii*.

Spre anul 1764, în Imperiul Rus aparatul birocratic depășea 16 000 de persoane, iar spre mijlocul sec. al XIX-lea număra aproximativ 100 000 de persoane [12]. Pentru a stimula dezvoltarea economiei în noile condiții, guvernul țarist adesea practica includerea în categoria dvorenimii a antreprenorilor din rândurile negustorilor și orașenilor; avea loc, de fapt, înnobilarea acestor sări sociale de factură nouă – burgheză. Destul de răspândit a fost acest proces în sec. al XVIII-lea. Deja în 1816, în rândurile nobililor personali mai mult de 44% alcătuiau parvenții din stările sociale neprivilegiate [13].

Din categoria populației birnice, *țăranii moșieresti* constituiau starea socială cea mai numeroasă. Ei nu dispuneau de pământ personal și erau forțați să utilizeze pământul moșieresc în posesiune vremelnică, fiind impuși să efectueze prestații în folosul statului (impozitul pe suflet și recruți) și al moșierilor (boierescul și zeciuiala). Mărirea prestațiilor de stat o stabileau instituțiile de stat, prestațiile în folosul moșierului nu erau fixate legislativ și depindeau în întregime de samavolnicia acestuia.

Pe parcursul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XIX-lea, situația juridică a *țăranilor moșieresti* se înrăutățește. Dependența iobăgistă atinge apogeul. Amestecul moșierului în toate sferele vieții țăranului iobag devine o normă obișnuită. Juridic, moșierul avea dreptul asupra întregii averi mobile și imobile a țăranului. Legea interzicea țăranului iobag să aibă în proprietate personală pământ și prăvălii fără permisiunea moșierului, să ia cu împrumut bani, să plece de pe ocină, să se înscrie în categoria negustorilor etc. Recensământul din 1794 - 1796 atestă creșterea numărului șerbilor: aceștia constituiau 53,1% din întreaga țărănime și 49% din întreaga populație a țării [14].

O altă categorie a țăranimii dependente erau *țăranii de stat*, care spre sfârșitul sec. al XVIII-lea numărau aproximativ 5,5 mil. de persoane. Din punct de vedere juridic, țăranii de stat erau personal liberi, posedau pământul care, formal, aparținea statului și prestau în folosul statului capitația și zeciuiala, puneau la dispoziție recruți, îndeplineau un șir de prestații naturale [15].

În regiunile ce și-au pierdut importanța de altădată, de apărare (mai la sud de Oka), foștii slujitori și o parte dintre copiii de boieri au format o categorie destul de numeroasă a *țăranilor-odnodvorți*. Ei beneficiau de un șir de libertăți: dispuneau de loturi de pământ, puteau chiar parțial să folosească munca iobagilor etc.

² Nobilimea se împărțea în două categorii: **ereditară/de neam** (*потомственные дворяне*) și **personală** (*личные дворяне*). *Nobilimea de neam* era alcătuită din șase categorii de bază, iar fiecărei categorii îi corespundea o parte specială din Cartea genealogică gubernială. Titlul de *nobil personal* nu putea fi transmis prin ereditate, nu dădea dreptul de a moșteni moșiile părinților împreună cu țăranii aflați pe aceste pământuri, de a se înscrie în societăți nobiliare și de a participa la adunările nobiliare. Începând cu 1832, copiii de nobili personali au primit drepturi onorabile cetățenești de moștenire. *A se vedea* detaliat despre dvorenimea rusă: [8].

Un element important în dezvoltarea socială a țărănimii este legat de secularizarea pământurilor bisericesti. Prima etapă a avut loc pe timpul lui Petru I, iar cea finală în 1764. În deceniul șapte, aproximativ 2 mil. de țărani de pe pământurile secularizate, care după situația lor se apropiau de cea a țăranilor de stat, au format categoria *țăranilor economici*, supuși ai așa-numitului Colegiu al Economiei [16].

Din categoria țăranilor de stat mai făceau parte cca un milion de țărani *cernosohnici* din Nordul țării, ținuturile naționale ale Volgăi, parțial din Siberia, Sudul țării și din alte regiuni, care erau supuși unei exploatare crude din partea statului, nu doar sub forma numeroaselor impozite și dări, dar și a amestecului direct al organelor administrativ-polițienești ale statului în treburile „plaselor negre”.

Un grup separat îl formau *țăranii repartizați la întreprinderile de stat* – îndeosebi la cele din Ural, Siberia și Karelia. Înscriși la uzinele de stat, acești țărani, după situația lor juridică, erau considerați o categorie a țăranilor de stat. Conform ocupației, specificul muncii industriale care uneori devine ereditară și slab legată de gospodăria sătească, formei bănești a retribuției, ei nu mai pot fi considerați țărani, ci *muncitori cu lot*. În sec. al XVIII-lea numărul lor constituia deja câteva sute de mii [17].

O categorie a țăranilor de stat o alcătuiau și *iasacii*, populație în special nerusă din ținuturile Volgăi, Kamei și Siberiei.

Destul de numeroși erau *țăranii de la curte*. Pe parcursul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XVIII-lea în această categorie intervin schimbări esențiale ce îi apropie foarte mult de situația țăranilor iobagi. Dar, păstrarea unui șir de drepturi îi atașează pe acești țărani de categoria țăranilor de stat.

În această perioadă se aprofundează procesul de diferențiere în rândurile tuturor categoriilor de țărani. Unii istorici consideră că diferențierea țărănimii în sec. al XVII-lea constituie începutul diferențierii burgheze și demonstrează apariția relațiilor capitaliste la sat. Alți cercetători, dimpotrivă, explică această diferențiere prin intensificarea exploatarei – impozitelor grele din partea statului și a moșierilor.

Dintre categoriile orășenești un rol important revine *negustorilor și micii burghezii (meщane)*, care ocupau o situație intermediară între dvorenime și țărănime. Pe timpul domniei lui Petru cel Mare, unitățile vechi corporative ale negustorilor au fost lichidate. Ulterior, apar gildele (breslele) negustorești. Drepturile și privilegiile negustorilor și ale micii burghezii au fost fixate în hrisovul de danie al orașelor din 21 aprilie 1785 [18]. Grupa cea mai privilegiată o constituiau negustorii, împărțiți în trei gilde, conform sumei capitalului comercial declarat și anumitor drepturi asupra diverselor forme de comerț: cu ridicata, cu amănuntul, local și de tranzit. Negustorii primelor două gilde prestau impozitul conform capitalului declarat, erau scutiți de pedeapsa corporală și de serviciile grele de stat, aveau dreptul de a se răscumpăra de sistemul de recrutare. Negustorii aveau dreptul de a participa la autoadministrarea orășenească. Spre sfârșitul sec. al XVIII-lea, categoria negustorimii de gildă nu era numeroasă și constituia 0,5% din populația țării.

Un rol aparte în constituirea unei societăți moderne revine burgheziei.

Pentru a înțelege complexitatea problemei puse în discuție, este necesar de a exemplifica câteva forme ale conceptului de burghezie în principalele idiomuri contemporane.

Limba franceză întrebuințează un termen unic pentru toate componentele acestui grup numit „*bourgeoisie*”, neutilizând vreun procedeu special pentru a face careva distincție între ele. Și limba engleză folosește pentru a numi clasa respectivă un singur cuvânt – *middle class(es)*. În vocabularul românesc, ca urmare a unei transliterări din franceză, s-a păstrat până astăzi un singur cuvânt: *burghezie*, folosit alternativ cu *clase/pături/stări mijlocii*, dar fără distincțiile de sens care s-ar impune.

Istoricul francez François Pierre Guillaume Guizot (1787-1874) scria la timpul său că „burghezia s-a format în mod succesiv din elemente foarte diverse. În general, nu s-a ținut seama, în istoria ei, nici de succesiune, nici de diversitate. Ori de câte ori s-a vorbit de burghezie, s-a bănuț că în toate epocile ea a fost compusă din aceleași elemente. Absurdă supoziție! Poate tocmai în diversitatea compoziției sale în diferite perioade trebuie căutat secretul destinului ei” [19]. Iar René Johannet (1884-1972) accentua: „Numesc burghez pe orice om căruia regimul proprietății îi oferă măcar un rudiment de independență și care, bucurându-se de un anumit răgaz, își consacră activitatea fie agriculturii, fie comerțului, fie industriei, fie carierelor liberale, inclusiv armatei. Burghezul se definește prin părinții săi, prin felul în care mănâncă, bea, locuiește, se îmbracă, prin natura veniturilor sale, prin educația primită..., prin copiii care-i are, prin felul cum își întrebuințează timpul și, mai ales, prin timpul liber egal cu capacitatea de a se dedica unor ocupații dezinteresate” [20].

Termenul „burghezie” este destul de ambiguu, fapt determinat de numărul celor care îl întrebuințează și de sensurile ce i se impun. Cercetătorul român Alexandru-Florin Platon, în lucrarea dedicată genezei burgheziei

în Principatele Române, analizând burgheziile europene, prezintă o serie de aprecieri vizavi de fenomenul descris mai sus, și anume: *cameleonismul* termenului „burghezie” [21].

Istoriografia contemporană determină următoarele clase burgheze care urmau să se constituie în Rusia în această perioadă [22]:

1. Tendințele și efectele modernizării și raționalizării relațiilor sociale manifestate în Imperiul Rus pe parcursul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea, atât în centru, cât și la periferiile naționale, au impus în prim-plan formarea așa-numitei „*burghezii economice*” (comercială, cămătărească, manufacturieră etc.). Ea cuprindea toți angajații în activități economice – marii negustori (de primele două ghilde), cămătarii, patronii diferitor întreprinderi comercial-industriale etc., care se deosebeau între ei nu atât din punctul de vedere al originii și al locului pe care îl ocupau în societate, cât mai ales după interese și nivelul de avere.

2. O altă categorie, deși necorelată direct primei, o formau *funcționarii de stat*, care pe parcurs a crescut numeric și a devenit o componentă activă a societății moderne.

3. O categorie aparte o forma pătura „*intelectuală*”, care integra o gamă destul de largă și variată de subiecți – profesori de toate gradele, medici, avocați, procurori, ingineri etc. Caracterizându-se printr-un nivel diferit de salarizare și, respectiv, al venitului, această pătură era tot atât de variată ca și celelalte și se deosebea doar prin pregătirea intelectuală și calificarea profesională.

4. Pe treapta cea mai de jos se afla „*mica burghezie*” (*мещане*), ce reunea un număr destul de larg și variat de profesioniști – negustori mărunți (de ghilda a treia), meșteșugari de diferite specializări, proprietari de băcării, hanuri, cafenele și restaurante, farmaciști, măcelari, mici angajați etc. [23]. Mica burghezie (meșceane) era supusă capitației, sistemului de recrutare și altor prestații suplimentare. Ea dispunea de un șir de drepturi: inviolabilitatea averii mobile și imobile, schimbarea locului de trai, trecerea în categoria negustorilor etc. Deosebirea radicală dintre mica burghezie și situația țăranilor de stat consta în faptul că orășenii nu puteau fi trecuți în dependență față de feudal.

Este destul de dificil a defini burghezia din Rusia. Dificultatea constă în caracterul volatil al unei realități sociale prea diversă și fragmentată spre a fi convenabil rezumată prin câteva formule clare. A vorbi despre burghezia din Rusia, cu cuvintele și prin conceptele uzuale în asemenea împrejurări, este, cum constată Alexandru-Florin Platon, ca și cum ai vrea să prinzi o urmă care îți scapă mereu. Problema este una de limbaj, de terminologie: pe timpul lui Petru I – *grajdane* și *grajdanstvo*, până la reformele Ecaterinei a II-a – *posadskie (liudi)*, *posadskaiia obșcina*, iar după – *meșceane*, respectiv *meșceanstvo* [24].

Categoria denumită *meșceane*, scrie Alexandru-Florin Platon (așa-zisa stare a treia, potrivit organizării din timpul Ecaterinei a II-a) ar putea fi, la limită, identificată cu „*mica burghezie*”, dacă ținem neapărat să găsim o analogie cu nomenclatorul „clasic” vest-european. Aproximarea rămâne însă pur convențională și urmează a fi făcută cu mare prudență, câtă vreme criteriile de diferențiere a grupului erau altele în Rusia decât pe continent. Dacă în restul Europei toți cei ce se reuneau sub emblema micii burghezii aveau un statut identic sau asemănător și promovau, în general, aceleași ocupații, într-o cu totul altă limită se înfățișau lucrurile în Imperiul țarist, unde această stare socială era extrem de eterogenă prin proveniență. Șerbi eliberați, mici negustori, țărani liberi, cler mărunț, militari reformați, evrei convertiți etc. – toți aceștia constituiau o componentă diversă și fluctuantă, niciodată unificată prin ocupații, statut și interese comune [25].

Destul de pestriță etnic era, în special, burghezia comercială din Rusia, specific ce a influențat direct procesul de geneză și evoluție a capitalismului în această țară. Cunoscutul economist francez Michel Beaud, profesor la universitățile din Lille, Paris VIII și Paris VII, caracterizând formarea unui capitalism național scria în această privință că acesta „[...] înseamnă, simultan, constituirea unei clase muncitorești și ascensiunea unei noi clase conducătoare. Marii familii din lumea finanțelor și a negoțului internațional, comercianți, fabricanți, armatori, bancheri dar și parlamentari, juriști, oameni ai legii; sau, încă, familii din aristocrație și din *gentry* care, prin anumite ramuri ale lor, se orientează înspre afaceri. Legăturile ce se țin acum sunt de diverse naturi: legături prin căsătorie sau de rudenie, educație comună, întreprinderi conduse în comun, interese convergente; și chiar dacă grupurile rămân distincte, ele tind – prin adoptarea unei concepții relativ omogene asupra vieții și societății, prin atitudinea lor în momentul marilor confruntări sociale, prin influența pe care o au în privința diverselor aspecte ale vieții națiunii – să se impună drept clasă conducătoare a societății capitaliste: *burghezia*” [26]. În Rusia, burghezia, ca stare socială nu era omogenă, fiind formată, în fond, din elemente alogene, fapt ce a îngreunat șansa întregului grup de a atinge o minimă coerență: dacă englezii și germanii dominau în regiunea nordică – la St-Petersburg și Riga, grecii și italienii dețineau pozițiile-cheie la Odesa și în porturile de litoral

ale Marii Negre, armenilor, tătarilor și persanilor revenindu-le, în schimb, Orientul, iar evreilor – traficul din Răsărit, dintre Ucraina, Belarus și Europa Centrală și de Apus [27]. Constituirea în Rusia a burgheziei ca stare socială se datorează nu atât proceselor interne – economice și sociale, nu atât nașterii – genezei și evoluției sale, ci mai mult deciziilor administrației imperiale. Prin urmare, burghezia rusă s-a constituit nu ca o categorie economică, obiectivă, ci mai mult ca una fiscală și juridică.

Prin urmare, analiza evoluției relațiilor sociale din Rusia în această perioadă de timp demonstrează, cu lux de amănunte, că această direcție era strâns legată de deciziile și evoluția aparatului administrativ, se intersecta cu aceasta și constituia un proces unic. Formarea stărilor sociale are loc sub influența directă a statului, iar instituțiile administrative existau grație faptului că asigurau funcționarea acestei orânduirii sociale. În rezultat, stările sociale și statul se împletesc, depind una de alta, ceea ce își găsește expresie în formarea unui tip specific de stat – a statului bazat pe stări sociale. Avea dreptate cunoscutul istoric, filosof, jurist și publicist rus B.N. Cicerin (1828-1904), care scria că „toți supușii sunt uniți și sunt dependenți de locul de trai, de serviciu și toți au ca scop servirea societății. Și asupra lor domina guvernul cu puterea lui nelimitată” [28]. Societatea și statul, în acest caz, sunt greu de a-i despărți: fiecare stare socială, pătură, grupă îndeplinește anumite funcții de serviciu, ocupă un loc stabilit special în structura ierarhică, confirmată legislativ în calitate de funcție birocratică. Ca rezultat, această situație permite consolidarea și creșterea **birocrației** ca o stare socială deosebită, strâns legată de putere, de stat, de monarh, punctul culminant atingându-l anume în perioada examinată de noi – între medieval și modern sau, altfel spus, perioada modernă timpurie (premodernă), pregătind premisele instituirii absolutismului în perioada de domnie a lui Petru I și a Ecaterinei a II-a.

4. Discuțiile din istoriografia rusă privind geneza și evoluția relațiilor capitaliste

Înainte de a pune în discuție problema genezei relațiilor capitaliste în Rusia, la început să analizăm cauzele apariției capitalismului ca sistem, izvoarele acestei forme de producție socială, cum s-a manifestat el în diferite țări ale lumii și care a fost opinia cercetătorilor privind această problemă. Întrebarea dată i-a preocupat pe mulți cercetători timp de peste o sută de ani, dar un răspuns clar și recunoscut de majoritatea cercetătorilor nu-l avem nici până în prezent.

Vom expune succint doar două concepte răspândite mai mult în istoriografia contemporană cu privire la definirea capitalismului ca sistem: **1.** capitalismul este un sistem economic, în care deciziile în sfera producției sunt controlate de acei care au investit capital în afacerile proprii; **2.** capitalismul este un sistem de producție și de distribuție social, bazat pe proprietatea privată, o libertate și egalitate formală (juridică) a subiecților implicați în sistemul de gospodărire.

În istoriografia vest-europeană capitalismul se reduce, în fond, la trei practici instituționale de gospodărire: **capitalismul = producția de mărfuri + concurența liberă + munca salariată**. Dar sunt posibile și alte variante când există numai **producția de mărfuri + liberul schimb**, sau numai **munca salariată și producția de mărfuri** [29].

Să analizăm doar câteva concepte expuse în istoriografia vest-europeană și americană, care ne vor permite să înțelegem mai profund specificul genezei capitalismului în Rusia.

O sinteză laconică a acestor concepte o face istoricul rus G.G. Popov într-un studiu publicat în 2008 în revista de cercetări istorice și economice a Universității de Stat Baikal din Irkutsk. Acesta constată că termenul **capitalism** a fost introdus în circuitul științific la începutul secolului trecut, de economistul, sociologul și istoricul german Werner Zombart (1863-1941). În lucrarea *Evreii și capitalismul contemporan* publicată în 1911 Zombart afirmă că răspândirea „spiritului” capitalist după epoca închiziției³ a fost determinată de așezarea cu traiul a evreilor în țările Europei de Nord, care au adus cu ei o nouă morală, o nouă concepție/viziune asupra relațiilor juridice, privind și spiritul ingeniozității/inițiativei comerciale. Din multitudinea de idei expuse de Zombart putem deduce una principală: capitalismul este rezultatul transformării mentalității economice în unele regiuni ale Europei, care s-a produs sub influența anumitor schimbări genetice [31].

Conform viziunii lui Zombart, capitalismul a apărut datorită mutației genetice, care, de regulă, a avut loc în regiunile unde s-a produs amestec de popoare. Această viziune poate fi expusă prin următoarea schemă simplă: **schimbări genetice → apariția unei noi mentalități economice → apariția gospodăriei capitaliste**.

³ **Inchiziția** (din latină *inquirere*, a cerceta; *inquisitio*, cercetare) – un grup de instituții/tribunale ecleziastice din cadrul sistemului Bisericii Catolice create pentru a combate public erezia comisă de creștini botezați. A debutat în secolul al XII-lea în Franța. Inițiatorul creării ei a fost Papa Inocențiu al III-lea (1198-1216) (Mai detaliat *a se vedea*: [30])

În Rusia acest punct de vedere a fost expus de L.H. Gumiliov în lucrările sale timpurii. În prezent acest punct de vedere, care „mירוase” a rasism, nu se bucură de popularitate [32].

Un alt punct de vedere a fost expus de cunoscutul sociolog, filosof, istoric și economist german Max Weber (1864-1920), care, spre deosebire de Zombart, a pornit nu de la material, ci de la spiritual, de la „etica gospodărească protestantă”. Concepția lui Weber privind geneza capitalismului poate fi exprimată prin următoarea formulă: **noua religie** → **noua etică** → **noua mentalitate economică** → **geneza capitalismului** [33]. Totodată, concentrarea capitalurilor în mâini private, constata M.Weber, nu poate servi ca factor ce a condiționat schimbările cardinale structurale în viața economică. Exemplu concret în acest sens au servit Spania și Portugalia, care după descoperirile geografice au beneficiat de enorme bogății, dar care n-au adus la dezvoltarea rapidă a relațiilor capitaliste. Sau exemplul cunoscuților întreprinzători germani *Fugger*, ale căror capitaluri în sec. XV-XVII au fost folosite în calitate de credite acordate bisericii și feudalilor laici, ceea ce nu a apropiat, dar a îndepărtat această țară de victoria capitalismului [34].

Max Weber stabilește factorii care au dat naștere capitalismului: **activitatea economică consecvent rațională** → **contabilitatea rațională** → **tehnologia rațională** → **legile stabile raționale**. Ceilalți factori obligatorii erau: **1.** spiritul raționalist; **2.** raționalizarea întregului mod de viață și **3.** o etică economică rațională [35]. În plus, Max Weber identifică șase factori-cheie care trebuie să existe împreună înainte ca sistemul capitalist să se poată dezvolta și înstăpâni: **1.** persoanele private să poată deține în mod legal dreptul de proprietate asupra mijloacelor de producție; **2.** indivizii să poată face în mod liber comerț fără să se simtă „irațional” stingheriți de propriul comportament; **3.** tehnologia să se dezvolte în mod rațional prin mecanizarea proceselor de producție; **4.** să fie dezvoltat un sistem formal de legi care să facă posibile o administrare publică și o instanță judecătorească stabile și guvernate exclusiv de legi; **5.** întreprinzătorii individuali să fie din punct de vedere legal liberi, iar din punct de vedere economic convingători pentru a-și vinde marfa fără restricții și **6.** activitatea economică să aibă drept de comercializare, aceluia care a oferit credit sau capital în avans recunoscându-i-se dreptul de a cere dobândă [36].

În ce privește limitele cronologice ale procesului de geneză a relațiilor capitaliste, Max Weber considera, ca și Karl Marx, că capitalismul în Europa de Vest a apărut în sec. XV-XVIII. Aceeași părere referitor la victoria capitalismului avea și Zombart, deși acest sistem economic a existat, local, cum constată autorul, încă în Imperiul Roman.

O concepție originală, dar deosebită de cele relatate *supra*, a fost expusă de economistul, antropologul și sociologul american și canadian, de origine maghiară, Karl Polanyi, a cărui concepție în multe privințe este apropiată de cea a lui Karl Marx [37]. După părerea acestui cercetător, capitalismul s-a născut în urma trecerii de la munca manuală la cea mecanizată, ceea ce a inițiat procesul de urbanizare. Ideea conceptuală a lui Karl Polanyi poate fi exprimată în următoarea formulă: **aparitia producției mecanizate** → **noile relații de producție și structuri sociale** → **victoria capitalismului**. Conform viziunii lui Polanyi, capitalismul ca sistem poate exista doar fiind cumulate două condiții de bază: imposibilitatea unei părți din populație de a se hrăni pe sine, doar în baza muncii salariate, și posibilitatea capitalismului de a obține beneficiu [38].

O interpretare, sub aspect psihologic, a genezei capitalismului a fost expusă de economistul, sociologul și istoricul austro-american Joseph Alois Schumpeter (1883-1950). Acesta atribuia Raționalismului⁴ rolul de bază în transformarea sistemului economic medieval în unul capitalist. Al doilea factor al genezei capitalismului Schumpeter îl vedea în posibilitatea autoafirmării, pe care o acorda gospodăria capitalistă – adică, gospodăria bazată pe principiul obținerii profitului/beneficiului. Acele ramuri economice care dădeau posibilitatea de a obține venit atrăgeau cele mai avansate elemente ale societății. Prin urmare, geneza capitalismului urma să fie precedată de apariția unor condiții speciale în anumite segmente ale producției. Ca urmare, ideea expusă de Schumpeter poate fi exprimată în formula: **noile tehnologii în organizarea producției** → **crearea posibilității pentru obținerea beneficiului** → **respectiv, crearea condițiilor favorabile pentru apariția producției capitaliste** [39].

O viziune originală, deși apropiată de cea a lui Joseph Schumpeter și a lui Werner Zombart, a fost expusă de economistul american Douglass Cecil North (1920-2015), care considera că geneza capitalismului a avut loc grație a trei tipuri de metodici inovaționale de efectuare a afacerilor, apărute încă în Evul mediu: **inovațiile**

⁴ **Raționalism** – doctrină filosofică care afirmă că *adevărul* trebuie căutat în forța rațiunii și nu în credință sau dogme religioase. Cuvântul *raționalism* provine din limba latină, *ratio* însemnând „rațiune”. Raționaliștii susțin că rațiunea este sursa *întregii* cunoașteri umane.

ce ridică mobilitatea capitalului → inovațiile ce reduc riscul → și inovațiile ce reduc cheltuielile informaționale. În rezultatul introducerii în practică a unor șir de inovații (spre exemplu, a *cambiei* sau asigurarea riscurilor) Europa Catolică a intrat într-o nouă epocă istorică, efectuând în sec. XV-XVII un salt în dezvoltarea economică. Introducerea acestor inovații în mediul de afaceri și anularea interdicțiilor puse, la timpul său, de Biserica Catolică în sfera cămătăriei a contribuit la mobilizarea capitalului și la apariția formelor colective de proprietate privată, la apariția băncilor și la extinderea creditului. Toate acestea au dat un impuls dezvoltării capitalismului, Europa pășind pe o cale principial nouă de dezvoltare economică. Un factor important al succesului Europei în dezvoltarea capitalismului Douglass North îl vede în prezența concurenței organizațiilor politice care a permis institutelor inovaționale să se întărească în sistemul economic al statelor europene și să le înlăture pe cele vechi patriarhale [40].

O altă viziune, spre deosebire de cele expuse anterior, este cea a sociologului, politologului și filosofului american Immanuel Maurice Wallerstein (1930-2019)⁵. Conform acestei viziuni, capitalismul s-a format la început ca un sistem unic de legături pe scară mondială. Forma capitalistă de gospodărie/economie a luat ființă în cadrul sistemului comerțului mondial. Prin aceasta și se lămurește că, la început, capitalismul a fost prezent în Evul mediu în orașele-republici italiene, care au fost atrase plenar în comerțul mondial. Wallerstein consideră că capitalismul contemporan s-a născut în sec. al XVI-lea, când, grație anumitor circumstanțe, în Europa de Vest economiile-univers feudale au fost înlocuite cu economiile-univers capitaliste, bazate pe comerț. Ulterior, **economia-univers capitalistă europeană** a supus, în urma expansiunii coloniale, **celelalte economii-univers și economii-imperii** și le-a transformat în una singură – **economie-univers mondială** [42].

Sociologul englez Peter Saunders (profesor de sociologie la *University of Sussex*), consideră că, deși capitalismul ia forme diferite în locuri diferite și în vremuri diferite, este posibilă identificarea anumitor elemente-cheie care împreună pot ajuta la definirea lui ca sistem distinct. Autorul stabilește trei factori care par să fie fundamentali în găsirea componentelor esențiale/cheie, comune tuturor sistemelor de același tip. Împreună acești trei factori constituie, în viziunea lui Peter Saunders, următoarea formulă: **dreptul asupra proprietății private → schimbul de mărfuri în funcție de prețul pieței → obținerea sistematică și în interes propriu a profitului** [43]. Prin *dreptul asupra proprietății private* înțelegându-se: terenurile, fabricile și materiile prime care sunt prelucrate în vederea obținerii producției și ofertei de bunuri și servicii necesare populației. Acest drept, în opinia autorului, presupune, la rândul său, trei drepturi cruciale care pot fi impuse în fața comunității: **1. dreptul exclusiv de a folosi și a dispune de proprietate; 2. dreptul exclusiv de a beneficia de pe urma exploatarea ei și 3. dreptul deținătorului de a lichida proprietatea după cum el crede de cuviință.** A doua componentă a capitalismului o constituie faptul că activitatea economică este organizată în jurul *obținerii sistematice și în interesul propriu a profitului*. Autorul consideră că acesta este motivul de bază pentru care dreptul asupra proprietății private este fundamental în funcționarea sistemului capitalist, deoarece *motivația profitului* acționează ca factor principal al activității economice doar atunci când titlurile de proprietate sunt deținute de către persoane individuale și când drepturile asupra beneficiilor rezultate din exploatarea proprietății îi sunt garantate individului de către lege. Cel de-al treilea element-cheie al capitalismului este acela că *bunurile și serviciile se negociază în funcție de prețul pieței*. Capitalismul, constată autorul, este un sistem bazat pe bani, în care valoarea oricăror bunuri sau servicii pot fi exprimate în termenii echivalenței ai monedei curente. Anume sistemul monetar a permis capitalismului să se extindă dincolo de limitele geografice și să-și diversifice oferta de bunuri și servicii [44].

Peter Saunders definește capitalismul ca un sistem în care indivizii sau asociații de indivizi se află în *competiție reciprocă* încercând să *acumuleze avuție* prin obținerea dreptului de a *exploata terenuri, forță de muncă și capital* pentru a *produce bunuri*, cu intenția de a le vinde apoi pe piață și a *obține profit* [45].

Aceste caracteristici date capitalismului de diverși cercetători europeni și americani, recunoscuți specialiști în domeniu, ne permit să înțelegem mult mai profund și mai adecvat specificul genezei capitalismului în Rusia.

În istoriografia sovietică problema privind geneza relațiilor capitaliste în Rusia s-a aflat permanent în atenția cercetătorilor, deși cercetările s-au efectuat în baza paradigmei marxiste [46]. Este de subliniat că în foarte multe lucrări era înaintată concepția dezvoltării timpurii și chiar destul de timpurii a relațiilor capitaliste. În special mult s-a greșit în studierea și aprecierea sec. al XVII-lea în evoluția relațiilor capitaliste. În Europa de Vest geneza capitalismului a fost dictată de perioada înfloririi industriei manufacturiere și dezvoltării orașelor.

⁵ Mai detaliat despre viziunile lui Immanuel Wallerstein a se vedea: [41].

O altă situație era într-o țară agrară, cum era Rusia, unde din anii '60 ai sec. al XVI-lea aveau loc, cu anumite pauze, mari valuri de tulburări sociale, care au cauzat prejudicii serioase economiei țării. Ca rezultat, Rusia se pomenește într-o criză adâncă, decade agricultura, brusc scade numărul populației, în special al țărănimii, fapt confirmat în multe izvoare de epocă.

În pofida acestui fapt, deja pentru anii '40 ai sec. al XVII-lea, majoritatea istoricilor estimau prognoze optimiste cu referire la starea dezvoltării societății ruse, înaintau versiunea despre dezvoltarea relațiilor capitaliste și ipoteza despre dezvoltarea treptei manufacturiere a industriei ruse și începutul formării pieței naționale ruse.

În realitate, decăderea profundă care s-a produs în agricultură, reducerea substanțială a populației agricole s-au răsfrânt direct asupra dezvoltării orașelor. Procesele legate de diviziunea socială a muncii erau în treapta lor embrionară, din simplul considerent că acest proces era legat de restabilirea agriculturii, creșterea densității populației, crearea condițiilor pentru apariția plusprodusului în ramura agricolă și zootehnică, creșterea numărului populației rurale și transferarea acestui surplus de populație în alte domenii economice ale țării. Doar intensitatea acestor procese putea da naștere mării producții și diviziunii sociale în cadrul acestor ramuri. Cercetările actuale demonstrează că în prima jumătate a sec. al XVII-lea în Rusia nu existau asemenea premise natural-istorice nici pentru apariția manufacturii, nici pentru dezvoltarea rapidă a meșteșugurilor [47].

În pofida acestui fapt, guvernul, temându-se de repetarea situației de la începutul sec. al XVII-lea, întreprinde diverse măsuri pentru consolidarea capacității militare a țării, asigurarea armatei cu armament, muniții, provizii etc. Drept rezultat, observăm o politică financiară dură și presiunea fiscoasă asupra orașelor. Ca rezultat, crește numărul răscoalelor orășenești, îndreptate împotriva acestui sistem neechivalent de impozitare. Situația dată a generat un proces de migrație masivă a populației din regiunile centrale ale Rusiei, unde predomina **proprietatea de pământ ereditară, ocina feudală și boierescul**, la periferiile țării, unde predomina **proprietatea de pământ condiționată, moșia și sistemul de iobăgie era mai slab**, și de la oraș la sat, proces care în majoritatea țărilor europene s-a petrecut invers – de la periferii la centru și de la sat la oraș.

Abia către mijlocul sec. al XVII-lea începe treptat să se restabilească economia feudală a țării, deși asemenea procese, pentru unele regiuni, pot fi observate încă din anii '20. Însă, aceste schimbări nu puteau compensa decăderea economică generală a țării.

În plus, observăm și un alt fenomen. În împrejurările specifice Rusiei, când de la 6 până la 8 luni în an populația era liberă de ocupațiile cotidiene legate de agricultură, masa de bază a țărănimii se ocupa tradițional cu meșteșugul casnic/artizanatul. Diversitatea acestor ocupații și, principalul, comercializarea acestor produse pe piață era un fenomen nu mai puțin important în dezvoltarea procesului de diviziune socială a muncii, decât cel legat de procesul similar ce avea loc în ramurile industriale urbane (anume în aceasta și constă una dintre particularitățile de bază ale dezvoltării economice a Rusiei comparativ cu economia țărilor Europei Apusene).

Însă, restabilirea economiei nu confirmă că spre sfârșitul sec. al XVII-lea în sistemul diviziunii sociale a muncii s-au produs schimbări calitative noi, deși tendința de dezvoltare a unor orașe din anumite regiuni demonstrează că meșteșugul urban se transformă în mica producție de mărfuri. În plus, mai știm că capitalul se manifestă doar atunci când pentru aceasta sunt create condiții speciale, în forma mării producții de mărfuri, cum au fost, spre exemplu, cele care s-au creat la sfârșitul sec. al XV-lea – începutul sec. al XVI-lea în unele țări din Europa Apuseană. Acolo, unde aceste condiții au lipsit, apariția capitalului este legată de destrămarea lentă a acestor ramuri meșteșugărești și dezvoltarea micii producții de mărfuri. Anume un asemenea caracter, posibil, a fost specific Rusiei în a doua jumătate a sec. al XVII-lea.

Capitalismul rus pe parcursul secolelor de existență a prezentat, cum constată unii cercetători, un fenomen complicat și neordinar. În plus, concepțiile legate de caracteristica capitalismului rus s-au născut în condițiile schimbărilor permanente ale doctrinelor politice, schimbărilor permanente în realitățile social-economice și politice. Faptul dat și-a găsit reflectare în pluralismul de concepții metodologice și aprecieri privind capitalismul rus și locul lui în lume. În plus, urmează să ținem cont de faptul că știința economică și istorică se dezvoltă în permanență, considerent din care fiecare concepție științifică, în afară de descrierea fenomenului supus analizei, scoate în evidență și modalitatea de gândire specifică timpului apariției ei [48].

Cercetările contemporane demonstrează că istoriografia modernă ce s-a ocupat de geneza capitalismului în Rusia a mers pe două direcții paralele. *Pe prima cale*, cea clasică, au mers acei cercetători care s-au aflat în fruntea gândirii economice, fie că erau pe pozițiile mercantilismului (I.T. Posoșkov), fie ale economiei politice clasice (A.C. Ștorh, N.A. Nekrasov ș.a.). Lucrările lor se editau în permanență și în baza lor erau ținute cursuri universitare, iar conceptele expuse în ele se aflau în albia doctrinelor oficiale imperiale privind

calea de dezvoltare a Rusiei în acea perioadă de timp: alegerea direcției naționale a dezvoltării economice a țării (P.A. Stolâpin, D.I. Mendeleev) sau a celei orientate la cerințele pieței (M.M. Speranski). A doua direcție a „crescut” din animatorii creației lui K.Marx și F.Engels. În perioada sovietică anume această parte a istoriei economiei politice a fost analizată detaliat, în special în lucrările lui V.I. Lenin, transformate, în cele din urmă, în dogmă, pierzându-și, în așa fel, valoarea lor științifică [49].

Dacă am încerca să sumăm diversele opinii legate de problema privind descompunerea feudalismului și geneza capitalismului, atunci le-am putea împărți convențional în două grupe. În prima grupă pot fi incluși autorii care vorbesc despre geneza relațiilor capitaliste și descompunerea feudalismului către începutul sec. al XVII-lea și chiar în sec. al XVI-lea. Din a doua grupă fac parte acei istorici care susțin că aceste procese au avut loc în mijlocul sau în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁶.

Argumentarea teoretică a concepției genezei relațiilor capitaliste în Rusia, începând cu sec. al XVI-lea, este expusă în lucrările lui S.G. Strumilin. Autorul pune în prim-plan mica producție de mărfuri în care proprietatea asupra mijloacelor de producție se află în mâinile producătorului direct, iar exploatarea muncii se înfăptuiește prin metoda constrângerii extraeconomice. Încadrarea relațiilor marfă-bani în gospodăria feudală este considerată ca momentul inițial în dezvoltarea relațiilor capitaliste. Reieșind din considerentul că mulți cercetători constată înviorarea relațiilor marfă-bani la sfârșitul sec. al XV-lea – sec. al XVI-lea, S.G. Strumilin consideră această perioadă momentul de trecere de la treapta de dezvoltare ascendentă la treapta de dezvoltare descendentă a feudalismului și începutul genezei relațiilor capitaliste [51]. Însă, această părere nu a fost acceptată de majoritatea istoricilor.

O etapă importantă în studierea procesului de geneză a relațiilor capitaliste în Rusia este legată de investigațiile realizate de academicianul N.M. Drujinin. Autorul determină în acest proces trei etape distincte: 1. apariția germenilor noului sistem economic – element sporadic și instabil al noului; 2. sistemul capitalist, ce prezintă suma elementelor nou-constituite, care descompun vechiul sistem economic feudal și 3. sistemul capitalist deja constituit și dominant, dar care încă păstrează trăsături ale sistemului economic vechi [52]. Începutul genezei capitalismului în Rusia N.M. Drujinin îl atribuie sec. al XVII-lea.

Ideile expuse de academicianul N.M. Drujinin au fost continuate de istoricul V.C. Iațunski. Recunoscând apariția germenilor relațiilor capitaliste în secolul al XVII-lea, V.C. Iațunski considera totuși că procesul de formare a sistemului capitalist a luat sfârșit nu către anii '60 ai secolului al XVIII-lea, cum considera N.M. Drujinin, dar către ultima treime a acestui secol [53], ceea ce, în viziunea mai multor cercetători, este puțin probabil, în condițiile în care sistemul iobăgist în Rusia a existat până la reforma agrară din 1861.

Ideii interesante despre dezvoltarea concomitentă pe calea dezvoltării ascendente a capitalismului și feudalismului au fost expuse de E.I. Zaozerskaia. Conform cercetătoarei, perioada de trecere de la medieval la modern poate fi datată nu mai târziu de a doua treime a sec. al XVII-lea și corespunde, de fapt, cu cele două direcții de dezvoltare din cadrul societății: predominarea relațiilor feudale și dezvoltarea în interiorul lor a „relațiilor capitaliste” [54]. Autoarea consideră că în prima etapă relațiile capitaliste se dezvoltă în forma producției de mărfuri. Trăsătura de bază a acestei etape ce corespunde cronologic cu sfârșitul anilor '20-'30 ai sec. al XVII-lea și începutul sec. al XVIII-lea constă în creșterea producției de mărfuri simple și extinderea schimbului dintre diferite regiuni. Secolul al XVIII-lea era privit de E.I. Zaozerskaia ca perioada transformării producției de mărfuri simple în producție de mărfuri capitalistă.

La sfârșitul anilor '50 ai sec. al XX-lea în literatura istorică din URSS s-a discutat mult și în controversă concepția propusă de academiciana M.V. Necikina în articolul *Despre treapta ascendentă și descendentă a feudalismului*. Autoarea datează perioada de ascensiune a feudalismului cu secolul IX și până la hotare cu sec. XVI-XVII, iar cea de-a doua – cu sec. al XVII-lea și până la reforma agrară din 1861. În articolul dat M.V. Necikina a încercat să demonstreze că procesul de geneză a capitalismului este organic legat de procesul de descompunere a feudalismului, care urmează a fi studiate concomitent și care sunt specifice Rusiei din sec. al XVII-lea [55].

Însă, majoritatea istoricilor au pus la îndoială aceste afirmații. Autorii referatului colectiv, pregătit de I.Ghindin, L.Danilova, I.Kovalcenko, L.Milov, A.Novoselțev, N.Pavlenko, M.Rojkova și P.Rîndziunski, pus la discuția unională din 1965, punând la îndoială tezele expuse de M.V. Necikina, au prezentat un șir de

⁶ A se vedea mai detaliat referatul colectiv, pregătit de I.Ghindin, L.Danilova, I.Kovalcenko, L.Milov, A.Novoselțev, N.Pavlenko, M.Rojkova și P.Rîndziunski expus la discuția din 1965, dedicată trecerii Rusiei de la feudalism la capitalism: [50].

argumente, în special ce țin de instituirea dreptului de iobăgie prin *Ulojenia* din 1649, dezvoltarea sistemului de iobăgie în larg și în profunzime pe timpul domniei lui Petru cel Mare și în anii ulteriori; astfel, ei de fapt, scot perioada de apogeu a sistemului iobăgist din limitele treptei de ascendență a sistemului feudal. Participanții la discuție au indicat corect, deși prin formulă politizată, că tezele expuse de M.V. Necikina cu privire la necorespunderea dintre forțele de producție și relațiile de producție nu pot fi referite la sec. al XVIII-lea, și cu atât mai mult la sec. al XVII-lea, dar numai la prima jumătate a sec. al XIX-lea [56].

Autorii constată că perioada de trecere de la medieval la modern poate fi începută nu mai devreme de anii '60 ai sec. al XVIII-lea. Anume în această perioadă se observă procesul de descompunere a sistemului vechi feudal-iobăgist și statornicirea celui nou modern capitalist, nu în formă embrionară, ca în sec. al XVII-lea – prima jumătate a sec. al XVIII-lea, dar în formă de proces stabil, deși frânat de sistemul vechi în dispariție [57].

În tendința de a depista procesul de geneză a relațiilor capitaliste destul de timpuriu, similar țărilor din Europa Apuseană, unii autori au ajuns chiar la absurdități. Cel mai evident aceste tendințe pot fi observate în lucrarea istoricului D.P. Makovski, care scria că rolul Rusiei în comerțul mondial, în special cu Răsăritul, era mult mai însemnat ca cel al Angliei, că Moscova în sec. al XVI-lea s-a transformat într-un mare centru comercial din lume și că este puțin probabil ca circuitul comercial al iarmarocelor cărorva din țări să-l depășească pe al celor ruse [58]. Însă, părerea istoricului D.P. Makovski a fost respinsă de majoritatea istoricilor.

În discuțiile purtate în diferite cercuri științifice la începutul anilor '50-'70 ai secolului trecut în știința istorică sovietică a fost pusă și problema timpului și formelor acumulării inițiale sau primitive a capitalului. *O parte* din specialiști legau acest proces de așa-numita noua perioadă în istoria statului rus, pe care o datau cu sec. al XVII-lea (concept expus de V.I. Lenin). *Alți cercetători* și-au concentrat atenția asupra ritmului lent al acumulării inițiale de capital în Rusia. Aceștia subliniau că creșterea producției de mărfuri și antreprenoriatul în Rusia, stimulat nu doar de condițiile interne dictate de diviziunea socială a muncii, dar și de influența capitalismului vest-european, depășea extinderea pieței forței de muncă (proces frânat de intensificarea sistemului de iobăgie), strict necesară procesului de dezvoltare a relațiilor noi capitaliste.

De la sfârșitul anilor '50 s-a statornicit concepția conform căreia în sec. XVII-XVIII se observă o direcție unică de dezvoltare istorică a țării, determinată de procesul de geneză a relațiilor capitaliste, ce a cuprins nu doar mediul urban, dat și cel rural. Aceștia își argumentau punctul de vedere expus prin diferențierea în masă a țăranimii, proces observat nu doar în prima jumătate a sec. al XVIII-lea, dar și în sec. al XVII-lea. Conform constatărilor acestor cercetători, procesul de diferențiere a atins un așa nivel, încât la un pol treptat ce concentrează stările sociale sărace, care și-au pierdut mijloacele de producție (în fond pământul), iar la celălalt – **pătura înstărită comercial-întreprinzătoare** (și tendința de *înnobilare* a acesteia) și **agricolă** (în încercarea de *burghezare* a acesteia), ce dispunea de mijloace bănești și folosea pe larg munca salariată și, ca rezultat, avea loc procesul de diferențiere burgheză. Credem că și aici se exagera destul de mult, din simplul considerent că procesul de diferențiere s-a produs nu atât datorită genezei relațiilor capitaliste, cât din cauza procesului de exploatare destul de intens și de sărăcire în masă a populației ce a avut loc în această perioadă de timp. Diferențierea burgheză, cum constată mai mulți cercetători, va fi observată ceva mai târziu și va lua proporții mari deja după reforma agrară din 1861.

Problema trecerii Rusiei de la medieval la modern (de la feudalism la capitalism) a devenit obiectul discuției unionale în 1965, la care au participat un număr impunător de istorici (cca 300) din toate centrele științifice din URSS. În cadrul discuției s-au conturat două concepții diametral opuse. La baza *unei concepții* a stat punctul de vedere că sec. al XVII-lea și în mare măsură sec. al XVIII-lea a fost perioada de ascensiune a sistemului feudal ce și-a găsit expresie în creșterea masivă a proprietății funciare moșierești, extinderea drepturilor și privilegiilor dvorenimii, intensificarea dependenței și exploatării populației, statornicirea absolutismului și dictaturii moșierilor-iobăgiști. Anumite elemente incipiente ale capitalismului și așa-numitele fenomene noi ce au apărut la începutul sec. al XVII-lea ocupau un loc neesențial în sistemul feudal-iobăgist dominant, influențau asupra lui, dar pentru apariția și statornicirea sistemului capitalist, care ar lichida sistemul vechi, nu erau, la acel moment, forțe suficiente și stabile.

Părtașii *celeilalte concepții* afirmă că începând, aproximativ, cu sec. al XVII-lea în Rusia au apărut germele relațiilor capitaliste în sfera producției, care au servit ca bază pentru formarea pieței interne unice ruse. Anume acest fenomen – dezvoltarea micii producții de mărfuri și a relațiilor marfă-bani, folosirea muncii salariate, plecarea țăranilor la munci sezoniere etc. – a determinat procesul istoric în Rusia în această perioadă [59].

Cele relatate *supra* ne permit să concluzionăm că în prezent nu există un punct de vedere comun cu privire la problema genezei relațiilor capitaliste în Rusia. În centrul discuțiilor purtate în ultimele decenii stă întrebarea privind începutul genezei relațiilor capitaliste. Dar și acum nu există unitate de păreri, conturându-se trei puncte de vedere distincte. *O grupă de istorici* – pătrași ai datării timpurii – consideră că acest proces se atribuie către sec. al XVI-lea. Drept argument în favoarea acestei ipoteze servind teza despre creșterea producției de mărfuri în mediul rural, raionarea economică etc. *Alți specialiști* datează geneza relațiilor capitaliste cu începutul sec. al XVII-lea, legând acest proces de schimbările care au avut loc în dezvoltarea social-economică a Rusiei: extinderea relațiilor marfă-bani în legătură cu creșterea pieței interne și ieșirea la piețele externe; continuarea procesului de diferențiere de avere și socială în mediul urban și în cel rural; dezvoltarea antreprenoriatului și a manufacturii, începutul formării pieței unice/naționale ruse etc. Însă, aceste schimbări aveau loc în limitele relațiilor precapitaliste (feudale), din simplul considerent că concomitent are loc creșterea proprietății funciare, extinderea și adâncirea formelor de dependență precapitaliste, confirmarea juridică a dreptului de iobăgie etc. *Al treilea punct de vedere* atribuie procesul de geneză a relațiilor capitaliste către sfârșitul (sau a doua jumătate) a sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XIX-lea. Conform părerilor acestor cercetători, în sec. al XVIII-lea are loc doar continuarea proceselor legate de dezvoltarea relațiilor feudale, iar apariția anumitor indici (dezvoltarea relațiilor marfă-bani, a relațiilor de piață, creșterea numărului de manufacturi), după părerea lor, nu servește ca argument al prezenței relațiilor capitaliste. Mai mult ca atât. Cercetătorul rus A.B. Kamenski, analizând limitele cronologie ale procesului de trecere a Rusiei de la medieval la modern, prin prisma modelului european, constată că acestea pot fi datate cu sec. al XVIII-lea – prima jumătate a sec. al XIX-lea. Caracteristicile de bază ale capitalismului, cum ar fi: libertatea proprietății private, relațiile libere de piață, libertatea personalității și a noilor tehnologii, autorul le observă abia după reformele liberale din anii '60-'70 ai sec. al XIX-lea [60].

Concluzii generale

Problema trecerii Rusiei de la medieval la modern este o problemă complicată și destul de controversată. Procesele istorice ce au avut loc în țările din Europa de Vest nicidecum nu pot fi comparate cu cele care s-au desfășurat în Rusia, din simplul considerent că ele s-au derulat în condițiile și sub influența directă a sistemului de iobăgie, pe când „*la apus de Elba*” sistemul capitalist s-a statornicit când dreptul de șerbie a fost demult lichidat. În plus, trecerea Rusiei de la medieval la modern a fost generată și de diversitatea condițiilor natural-geografice și social-economice ale teritoriului imens al statului și a mentalității populației, în special a proprietarilor funciari care nu vroiau să schimbe forma veche de gospodărire. Procesul mai era frânat și de diversitatea formelor de gestiune a economiei ruse, de diversitatea largă de relații prefeudale și feudal-patriarhale prezente în teritoriu.

Vorbind despre etapele de dezvoltare a capitalismului în Rusia, este necesar să evidențiem următoarele particularități specifice:

1. Nivelul înalt al centralizării puterii ce și-a găsit reflectare în faptul că statul se prezenta ca subiect principal al dezvoltării social-economice, implicându-se permanent în procesele obiective de dezvoltare a țării, respectiv, dându-i forme specifice.

2. Rusia a împrumutat doar parțial anumite elemente/scheme ale sistemului capitalist/modern din țările Europei Occidentale, evitând, de cele mai multe ori, modelele clasice, aplicarea cărora ar fi fost imposibilă din cauza prezenței sistemului de iobăgie.

3. Rusiei îi era specifică dezvoltarea asincronică, ce consta în statornicirea capitalismului și, concomitent, intensificarea sistemului de iobăgie, proces ce poate fi urmărit pe durata sec. al XVII-lea – prima jumătate a sec. al XVIII-lea, dar poate și mai târziu.

4. Procesul de geneză și evoluție a relațiilor capitaliste a fost puternic influențat și de rolul reacționar al politicii economice și social-politice a dvorenimii ruse, care s-a orientat cu greu la noile relații ce apăreau în societate, opunându-se procesului de modernizare și europenizare a țării.

5. Prezența contradicțiilor sociale, diverse și multiple, care au influențat direct asupra specificului dezvoltării țării.

6. Ca rezultat, analiza proceselor examinate *supra* ne permite să conchidem că procesul de geneză a capitalismului rus avea nevoie de libertăți civile și democratice, ceea ce era imposibil a obține în perioada regimului țarist, la acel moment deja învechit și incapabil de a reacționa adecvat la cerințele realităților economice din

acei ani. Avea dreptate Eric F. Wolf care scria în 1983, deși nereferindu-se la Rusia, că „înainte ca relațiile capitaliste să ajungă să domine producția industrială, era necesar un set de schimbări legate între ele pentru a garanta noua ordine. Statul trebuia transformat dintr-o structură tributară într-o structură de sprijin al întreprinderii capitaliste” [61].

7. Între perioada de dispariție a sistemului economic feudal-iobăgist (medieval) și de statornicire a celui nou (modern/capitalist) există o perioadă de trecere, durată și caracterul căreia depind, în fiecare țară, de condițiile concret-istorice, pe care convențional o numim *perioada între medieval și modern* sau *perioada premodernă – modernă timpurie*.

8. În perioada de trecere ambele sisteme nu sunt *pure, curate*, specifice formelor mature/clasice: **a)** feudalismul în dispariție pierde din trăsăturile specifice perioadei medievale clasice, iar **b)** capitalismului în proces de constituire nu-i sunt specifice formele capitalismului matur.

9. Sosirea epocii moderne o demonstrează diviziunea socială a muncii, raionarea economică și producția de mărfuri orientată spre cerințele pieței, bazată pe munca salariată, schimbările în structura socială a societății, apariția manufacturii (elementul de trecere de la mica producție de mărfuri la fabrică), procesul de acumulare inițială sau primitivă a capitalului, începutul formării pieței naționale, schimbările care au loc în mentalitate etc.

10. Prin urmare, avea dreptate cercetătoarea Ellen Meiksins Wood [62], care afirmă că există două modernități – una capitalistă și una democratică (care o însoțește de la bun început pe cea dintâi), chiar dacă aspirațiile modernității democratice așteaptă în continuare să fie împlinite. Exemplul Rusiei demonstrează acest lucru.

11. **Și cel din urmă moment.** Cercetările de ultimă oră din Rusia atestă că la formarea modelului capitalismului rus au influențat formele tardive ale relațiilor feudale, care nu doar au contribuit la statornicirea relațiilor capitaliste în perioada de până la reforma agrară (1861), dar au și pus bazele instituționale ale sistemului economic al Rusiei contemporane [63].

Referințe:

1. Apud: MURGESCU, B. *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*. Iași, 2010, p.23.
2. *Ibidem*.
3. ПСЗРИ, Собр. I, том XV, 1758 – 28 июня 1762, №11444, СПб., 1830, с.912-915.
4. HOSKING, G. *Rusia – popor și imperiu. 1552-1917*. Iași, 2001, p.117-118.
5. ПОПОВ, Г.Г. Дискуссионные вопросы генезиса капитализма и экономического развития Европы в новое время. В: *Историко-экономические исследования*, 2008, том 9, №1, с.154-155.
6. Conținutul hrisovului *a se vedea* mai detaliat: ПСЗРИ, Собр. I, том XXII, 1784-1788, №16187, СПб., 1830, с.344-357.
7. OLTEANU, A. *Rusia imperială. O istorie culturală a secolului al XIX-lea*. București, 2011, p.63.
8. TOMULEȚ, V. *Basarabia în epoca modernă (Instituții, termeni, noțiuni) (1812-1918)*. Iași, 2013, p.428-429.
9. ПСЗРИ, Собр. I, том XXII, 1785, №6187, СПб., 1830, с.344-358.
10. MORUZI, D.C. *Basarabia și viitorul ei. 1812-1905*. București, 1905, p.4.
11. HOSKING, G. *Rusia – popor și imperiu. 1552-1917*. Iași, 2001, p.117.
12. БУГАНОВ, В.И., ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А.А., ТИХОНОВ, Ю.А. *Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы*. Москва, 1980, с.246-247.
13. *Ibidem*, p.247-248.
14. RIASANOVSKY, N.V. *O istorie a Rusiei / Traducere de Areta Voroniuc*. Iași, 2001, p.278.
15. БУГАНОВ, В.И., ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А.А., ТИХОНОВ, Ю.А. *Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы*. Москва, 1980, с.253.
16. RIASANOVSKY, N.V. *O istorie a Rusiei / Traducere de Areta Voroniuc*. Iași, 2001, p.278.
17. БУГАНОВ, В.И., ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А.А., ТИХОНОВ, Ю.А. *Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы*. Москва, 1980, с.256-256.
18. ПСЗРИ, Собр. I, т. XXII, 1784-1788, №16187, СПб., 1830, с.358-384.
19. Apud: PLATON, A.-F. *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*. Iași, 1997, p.6.
20. *Ibidem*, p.66.
21. *Ibidem*, p.56-57.
22. *Ibidem*, p.47-83.
23. TOMULEȚ, V. Unele considerații de ansamblu privind tipologia burgheziei basarabene în perioada modernă. În: *Symposia professorum. Seria Istorie*, 1999. Chișinău, 1999, p.39-40.

24. PLATON, A.-F. *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, p.177-178.
25. *Ibidem*, p.183.
26. BEAUD, M. *Istoria capitalismului. De la 1500 până la 2000* / Traducere din franceză de Claudiu Constantinescu. Chișinău, 2001, p.120-121.
27. PLATON, A.-F. *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, p.187.
28. Apud: *Наше отечество. Опыт политической истории*. Том I. Москва, 1991, с.53.
29. ПОПОВ, Г.Г. Дискуссионные вопросы генезиса капитализма и экономического развития Европы в новое время. В: *Историко-экономические исследования*, 2008, том 9, №1, с.149.
30. СОСĂRLĂ, P. *Dicționar explicativ de istorie medievală*. Vol.II. Chișinău, 2010, p.12-13.
31. *A se vedea detaliat*: ЗОМБАРТ, В. *Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека* / Пер. с нем.; изд. подгот. Ю. Н. Давыдов, В. В. Сапов. Москва, 1994; ЗОМБАРТ, В. *Собрание сочинений в 3-х томах*. Том 1-2., СПб., 2005; ЗОМБАРТ, В. *Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека. Торгаши и герои. Евреи и экономика*. Москва, 2005.
32. ПОПОВ, Г.Г. *Дискуссионные вопросы генезиса капитализма и экономического развития Европы в новое время. Историко-экономические исследования*, 2008, том 9, №1, с.150.
33. *A se vedea detaliat*: ВЕБЕР, М. *Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения* / Перевод с немецкого и общая редакция: Ю. Н. Давыдов. Москва: Прогресс, 1990, с.44-271, 272-305; ПОПОВ, Г.Г. *Дискуссионные вопросы генезиса капитализма и экономического развития Европы в новое время*, с.150.
34. ПОПОВ, Г.Г. *Дискуссионные вопросы генезиса капитализма и экономического развития Европы в новое время*. с.150-151.
35. *Ibidem*.
36. Apud: SAUNDERS, P. *Capitalismul: un bilanț social* / Traducere din engleză și introducere la ediția română de Felix-Gabriel Lefter. București, 1998, p.40.
37. ПОЛАНЬИ, К. *Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени* / Пер. с англ. А.Васильева и А.Шурбелева, под общ. ред. С.Е. Федорова. СПб, 2002.
38. ПОПОВ, Г.Г. *Дискуссионные вопросы генезиса капитализма и экономического развития Европы в новое время*, с.151.
39. *Ibidem*, p.151-152.
40. *Ibidem*, p.152.
41. ВАЛЛЕРСТАЙН, И. *Анализ мировых систем и ситуация в современном мире*. СПб., 2001; ВАЛЛЕРСТАЙН, И. *Конец знакомого мира: Социология XXI в.* Москва, 2003.
42. ПОПОВ, Г.Г. *Дискуссионные вопросы генезиса капитализма и экономического развития Европы в новое время*, с.153.
43. SAUNDERS, P. *Capitalismul: un bilanț social* / Traducere din engleză și introducere la ediția română de Felix-Gabriel Lefter. București, 1998, p.23, 31.
44. *Ibidem*, p.25-28.
45. *Ibidem*, p.31.
46. СКАЗКИН, С.Д. К вопросу о генезисе капитализма в сельском хозяйстве Западной Европы. В: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1959. Москва, 1961, с.3-54; ДРУЖИНИН, Н.И. О периодизации истории капиталистических отношений (к итогам дискуссии). В: *Вопросы истории*, 1951, №1, с.56-85; ДРУЖИНИН, Н.М. Генезис капитализма в России. В: *Десятый международный конгресс историков в Риме* (доклад советской делегации). Москва, 1956; КАФЕНГАУЗ, Б.Б. Некоторые вопросы генезиса капитализма в России. В: *Вопросы генезиса капитализма в России*. Сб. статей. Ленинград, 1960, с.7; ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А.А., ТИХОНОВ, Ю.А. *Итоги изучения начального этапа складывания всероссийского рынка (XVII в.)*. В: *Вопросы истории*, 1961, №4, с.80-109; БУЛЫГИН, И.И., ИНДОВА, Е.И., ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А.А., ТИХОНОВ, Ю.А., ТРОИЦКИЙ, С.М. Начальный этап генезиса капитализма в России. В: *Вопросы истории*, 1966, №10, с.65-90; ПАВЛЕНКО, И.И. Спорные вопросы генезиса капитализма в России. В: *Вопросы истории*, 1969, №11, с.81-102; ДРУЖИНИН, Н.М. Особенности генезиса капитализма в России в сравнении со странами Западной Европы и США. В: *Новая и новейшая история*, 1972, №4, с.14-35, №5, с.59-65; ГУТНОВА, Е.В. О движущих силах перехода от феодализма к капитализму. В: *Вопросы истории*, 1983, №9, с.160-165; НАУМОВ, Е.П. Об особенностях перехода от феодализма к капитализму в Юго-Восточной Европе. В: *Новая и новейшая история*, 1986, №6, с.87-91; МИЛОВ, Л.В. О российском типе генезиса капитализма. В: *Новая и новейшая история*, 1987, №2, с.78-95; ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А.А. XVII столетие и генезис капиталистических отношений в России. В: *Новая и новейшая история*, 1989, №2, с.108-117; БАРГ, М.А., ЧЕРНЯК, Е.Б. Революции европейского масштаба в процессе перехода от феодализма к капитализму (XVI-

- XIX вв.). В: *Новая и новейшая история*, 1989, №2, с.56-77; ФОГЛЕР, Г. (ГДР) Единство и многообразие в процессе перехода от феодализма к капитализму. В: *Новая и новейшая история*, 1990, №3, с.189-198.
47. БАРХАТОВ, В.И., ПЛЕТНЕВ, Д.А., АРБАЧАУСКАС, В.О. Природа и эволюция российского капитализма. В: *Вестник Челябинского государственного университета*. Серия *Экономические науки*, 2017, №2(398). Вып. 56, с.5-18.
48. *Ibidem*, p.5.
49. *Ibidem*, p.6.
50. *Переход от феодализма к капитализму в России. Материалы Всесоюзной дискуссии*. Москва, 1969, с.52-240.
51. СТРУМИЛИН, С.Г. К вопросу о генезисе капитализма в России. В: *Вопросы истории*, 1961, №9, с.58; *Переход от феодализма к капитализму в России. Материалы Всесоюзной дискуссии*, Москва, 1969, с.10.
52. ДРУЖИНИН, Н.М. Генезис капитализма в России. В: *Десятый международный конгресс историков в Риме (доклад советской делегации)*. Москва, 1956, *passim*; *Переход от феодализма к капитализму в России. Материалы Всесоюзной дискуссии*, с.11.
53. ЯЦУНСКИЙ, В.К. Основные этапы генезиса капитализма в России. В: *История СССР*, 1958, №9, с.59.
54. ЗАОЗЕРСКАЯ, Е.И. К вопросу о сущности и основных этапах «нового периода» в истории России. В: *Вопросы истории*, 1951, №12, с.89.
55. НЕЧКИНА, М.В. К итогам дискуссии о „восходящей” и „нисходящей” стадиях феодализма. В: *Вопросы истории*, 1963, №12, с.42.
56. *Переход от феодализма к капитализму в России. Материалы Всесоюзной дискуссии*. Москва, 1969, с.13.
57. *Ibidem*, p.35-36.
58. МАКОВСКИЙ, Д.П. *Развитие товарно-денежных отношений в сельском хозяйстве Русского государства*. Смоленск, 1963, с.45, 77.
59. *A se vedea detaliat: Переход от феодализма к капитализму в России. Материалы Всесоюзной дискуссии*. Москва, 1969, *passim*.
60. КАМЕНСКИЙ, А.Б. "Средневековье" и "Новое время": границы понятий в контексте русской истории. В: *Историк во времени*. Третьи Зиминские чтения. Доклады и сообщения научной конференции. Москва, 2000, с.43-60. [Accesat: 20.10.2019]. Disponibil: <http://Annales.info/rus/zimin/zimin3.htm#1861>
61. WOLF, E.F. *Europa și populațiile fără istorie*. Chișinău: ARC, 2001, p.259.
62. WOOD, E.M. *Originea capitalismului. O perspectivă mai largă / Traducere și prefață Veronica Lazăr*, Cluj-Napoca: Tact, 2015. Recenzia la această lucrare *a se vedea*: RACU, A. *Patru perspective asupra modernității. Pe marginea Originii capitalismului de Ellen Meiksins Wood* [Accesat: 12.01.2019]. Disponibil: <http://www.criticatac.ro/patru-perspective-asupra-modernitii-pe-marginea-originii-capitalismului-de-ellen-meiksins-wood/>.
63. БАРХАТОВ, В.И., ПЛЕТНЕВ, Д.А., АРБАЧАУСКАС, В.О. Природа и эволюция российского капитализма. В: *Вестник Челябинского государственного университета*. Экономические науки, 2017, №2 (398). Вып.56, с.9.

Date despre autor:

Valentin TOMULEȚ, doctor habilitat, profesor universitar, Facultatea de Istorie, Universitatea de Stat din Moldova.

E-mail: tomulevalentin@yahoo.ro

ORCID: 0000-0003-4696-2064

Prezentat la 11.05.2020